

**VAQFGA OID KLASSIK ISLOM HUQUQI MANBALARINI
TADQIQ ETISHDA MIDĀD PLATFORMASIDAN
FOYDALANISH IMKONIYATLARI**

R.Kenjaboyeva

Islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Maqolada vaqfga oid klassik islom huquqi manbalarini raqamli muhitda izlash, tizimlashtirish va qiyosiy tahlil qilish imkoniyatlari MIDĀD platformasi misolida o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi – klassik matnni manba, sahifa, dalil, termin, shaxs, makon va tarixiy kontekst bilan bog'langan tadqiqot birligi sifatida tashkil etishdan iborat. Platformaning akademik qidiruv, glossariy, interaktiv xarita, qiyosiy tahlil va tadqiqotchining shaxsiy kabineti imkoniyatlari tahlil qilinadi. Ayniqsa, manbani muayyan loyihaga saqlash, topilgan parchani alohida dalil sifatida birlashtirish, dalilning manba va sahifa bilan bog'lanishini saqlab qolish, bir tadqiqot doirasidagi materiallarga qayta-qayta asl manbani boshidan ochmasdan murojaat qilish, shuningdek saqlangan metama'lumotlar asosida havola va bibliografik yozuvlarni avtomatik shakllantirishning ilmiy ish oqimidagi ahamiyati ko'rsatiladi. Interaktiv xarita orqali ilmiy markazlar va joy nomlari, manbalararo qiyos orqali hukm va dalillarning rivoji, manba–qonun hamda manba–maqola qiyosi orqali klassik merosning zamonaviy talqinlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: MIDĀD, vaqf, klassik islom huquqi, hanafiy fiqhi, fiqhiy manbalar, raqamli gumanitar tadqiqot, tadqiqotchining shaxsiy kabineti, dalil kartotekasi, avtomatik havola, bibliografiya, interaktiv xarita, hukmlar evolyutsiyasi, qiyosiy tahlil, manbashunoslik.

Abstract

This article examines the possibilities of locating, organizing, preserving and comparatively analysing classical Islamic legal sources on waqf in a digital research environment through the MIDĀD platform. Its central approach is to treat a classical text not merely as a digitized document, but as a research unit linked to a source, page, evidence passage, term, person, place and historical context. The article analyses academic search, the glossary, interactive mapping, comparative analysis and the researcher's personal workspace. Particular attention is paid to saving selected sources to a research project, preserving specific passages as evidence, retaining source-and-page provenance, returning to previously collected materials without repeatedly reopening and searching the original source, and generating citations and bibliographic entries automatically from stored metadata. The platform is also discussed as a means of studying spatial connections, tracing the development of legal rulings, and comparing classical sources with modern legislation and scholarly articles.

Keywords: MIDĀD, waqf, classical Islamic law, Hanafi jurisprudence, digital humanities, research workspace, evidence management, citation management, bibliography, interactive map, evolution of rulings, comparative analysis, source studies.

Kirish

Klassik islom huquqi manbalarini o'rganish ko'p bosqichli ilmiy jarayondir. Tadqiqotchi muayyan hukmni topish bilan cheklanmaydi; u hukmning qaysi asarda, qaysi bob va faslda, qanday savolga javoban, qaysi faqihga nisbat berilgan holda va qanday dalillash doirasida bayon qilinganini aniqlashi lozim. Vaqfga oid manbalarda bu vazifa yanada murakkablashadi. Chunki "vaqf", "habs", "sadaqa", "voqif", "mavquf alayh", "mutavalli", "qayyim", "g'alla", "istibdol" kabi istilohlarning mazmuni matn turiga, muallifga va masalaning huquqiy kontekstiga qarab farqlanishi mumkin.

Xassofning “Ahkom al-avqof” asari, Sadr Shahidning “Kitob al-Vaqf” asari, Kosoniyning “Badoi‘ as-sanoi” asari va boshqa hanafiy manbalar bir masalani turli tuzilma va dalillash usulida bayon qiladi (Xassof, 1999; Sadr Shahid, 2014; Kosoniy, 2003).

Raqamli gumanitar tadqiqotlarning vazifasi ana shu murakkablikni tartibli va tekshiriladigan shaklda ko‘rsatishdir. Zamonaviy raqamli gumanitar yondashuvlarda matn, ma’lumotlar, makon va vaqt qatlamlarini o‘zaro bog‘lash, topilgan dalilning kelib chiqishini saqlash hamda ilmiy ma’lumotni qayta foydalanishga yaroqli shaklda tashkil etish muhim hisoblanadi. Bunday yondashuv raqamli vositani manba o‘rniga qo‘ymaydi; aksincha, manbaga qaytish va tekshirish imkoniyatini tadqiqot jarayonining tarkibiy qismiga aylantiradi.

MIDĀD platformasi vaqf tadqiqotlarida aynan manba bilan ishlash jarayonini markazga qo‘yadi. Uning ilmiy qiymati ko‘p sonli manbalar asosida dalilning kelib chiqishini saqlash, tanlangan manbalarni muayyan tadqiqot loyihasiga biriktirish, kerakli qismlarni alohida dalil sifatida Tadqiqotchi shaxsiy kabinetida ochilgan loyiha ichida saqlash, turli manbalarni bir masala doirasida qiyoslash va keyingi ish sessiyasida avvalgi materiallardan uzluksiz davom etish imkoniyatidadir. Shu bilan birga, manba metama’lumotlarini dalil bilan birga saqlash havola va bibliografiyani qayta qo‘lda tuzish yukini kamaytiradi hamda ilmiy natijaning tekshiriluvchanligini oshiradi.

1-rasm. MIDĀD bosh sahifasi: platformaning maqsadi va asosiy tadqiqot yo‘nalishlari.

1. Tadqiqot muammosi va metodologik yondashuv

Vaqfga oid klassik manbalarni tadqiq etishda eng kichik ilmiy birlik sifatida aniq manbaga va kontekstga bog‘langan dalil olinadi. Shu sababli MIDĀDdagi tadqiqot zanjiri quyidagi tartibda qurilishi maqsadga muvofiq: asar → bob/fasl → sahifa → asl matndan olingan parcha → masala → termin → faqih yoki muallif pozitsiyasi → boshqa manbadagi muqobil qarash → zamonaviy huquqiy yoki akademik talqin. Ushbu zanjir saqlanganda foydalanuvchi qidiruv natijasini keyinchalik qayta tekshira oladi; saqlanmaganda esa raqamli tezlik ilmiy aniqlikning o‘rnini bosib qolishi mumkin.

Maqolada platforma beshta metodik nuqtai nazardan baholanadi. Birinchisi – manbashunoslik: natija asl asar va sahifaga qaytaradimi? Ikkinchisi – tarixiy tahlil: muayyan hukm yoki terminning davrlar kesimidagi o‘zgarishi va tafsilotlarini kuzatish mumkinmi? Uchinchisi – makon tahlili: joylar va ilmiy markazlar o‘rtasidagi aloqalar manba ishorolari bilan tekshiriladimi? To‘rtinchisi – qiyosiy tahlil: turli janrdagi manbalar umumiy mezonlar asosida solishtiriladimi? Beshinchisi – tadqiqot uzluksizligi va iqtibos izchilligi: tanlangan manba va dalillar loyiha doirasida saqlanib, keyingi bosqichlarda avtomatik havola va bibliografik ma’lumotlar bilan qayta ishlatiladimi?

Bu metodologiya “raqamlashtirish” bilan “raqamli tadqiqot”ni ajratadi. Raqamlashtirish matnni ekranga olib chiqadi; raqamli tadqiqot esa matnni savol, dalil, termin, shaxs, makon, vaqt va boshqa manbalar bilan bog‘laydi. MIDĀDning ilmiy ahamiyati ikkinchi yo‘nalishda, ya’ni aloqador dalillarni bir tadqiqot muhiti ichida izchil boshqarish imkoniyatida ko‘rinadi.

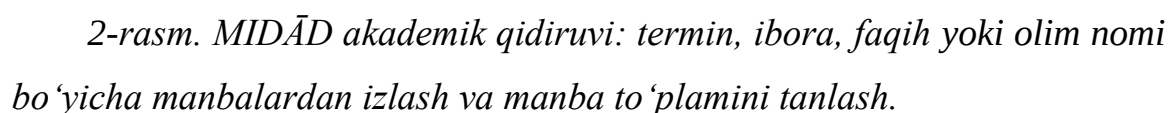
2. MIDĀDning vaqf tadqiqotiga mo'ljallangan raqamli arxitekturas

Platformaning tadqiqot arxitekturas

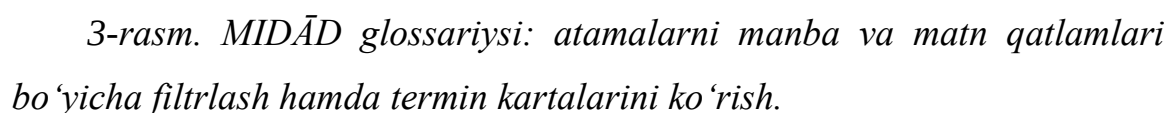
2.1. Akademik qidiruv, manba konteksti va dalil darajasidagi iqtibos

Klassik fiqhiy matnda kalit so'zni topish tadqiqotning boshlanishi, xolos. Ilmiy natija bo'lishi uchun topilgan birlikning qaysi masalada, qaysi bob yoki faslda va qanday jumla qurilishida ishlatilgani aniqlanishi kerak. MIDĀD qidiruvi shu sababli natijani asar nomi, muallif, bob/fasl, sahifa va asl parcha bilan birga ko'rsatishga yo'naltiriladi. Bu yondashuv ayniqsa bir xil termin turli matnlarda turlicha vazifa bajaradigan holatlarda muhimdir.

Masalan, "mutavalli" va "qayyim" terminlari ayrim manbalarda bir-biriga yaqin ma'noda ishlatilishi mumkin, biroq vakolatlar, tayinlanish shakli yoki matn an'anasidagi o'rni har doim ham aynan bir xil emas. Shu sababli platformada termini avtomatik tenglashtirishdan ko'ra, uning kontekstlarini manbalar kesimida yonma-yon ko'rsatish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir. Xuddi shuningdek, "sadaqa mavqūfa", "habs" va "vaqf" bir tarixiy-huquqiy maydonda uchrasa-da, har bir matndagi vazifasi alohida ko'rilishi kerak.

Klassik vaqf matnlarida terminning lugʻaviy ekvivalenti bilan kifoyalanish yetarli emas; uning qaysi manbada, qaysi matn qatlamida va qanday kontekstda uchragani ham muhim. MIDĀD glossariysi atamalar, shaxs nomlari va joy nomlarini alohida koʻrsatkichlarda jamlaydi hamda ularni manba boʻyicha filtrlash imkonini beradi. Joriy koʻrinishda glossariy Xassof, Hilol ar-Raʼy va Sadr Shahid asarlari asosida shakllangan boʻlib, termin kartalarida atamaning arabcha yozuvi, transliteratsiyasi, qisqa izohi va manbalardagi uchrashlar soni koʻrsatiladi. Bu tadqiqotchiga “vaqf”, “habs”, “gʻalla” kabi birliklarning faqat tarjimasini emas, balki ularning matndagi real qoʻllanishini kuzatishga yordam beradi.

2.3. Tadqiqotchining shaxsiy kabineti: manbani loyihaga saqlash, dalil kartotekasi va avtomatik havolalar

Tadqiqotchining shaxsiy kabineti MIDĀDni oddiy elektron kutubxonadan ajratib turadigan asosiy qatlamlardan biridir. Bu yerda tadqiqotchi, avvalo, butun manbani muayyan loyiha yoki tadqiqot savoliga saqlashi mumkin. Masalan, “Vaqfda istibdol” loyihasi uchun Xassof, Hilol ar-Ra’y va Sadr Shahid asarlari bir marta tanlanib loyiha tarkibiga birlashtiriladi. Keyingi ish sessiyasida foydalanuvchi ularni umumiy manbalar ro‘yxatidan qayta-qayta izlab ochishga majbur bo‘lmaydi; loyiha ichidagi saqlangan manbalar to‘plamidan tadqiqotni davom ettiradi.

Shaxsiy kabinetda “manbani saqlash” bilan “dalilni saqlash” bir xil amal emas. Manbani saqlash – tadqiqot korpusiga butun asarni birlashtirishdir; dalilni saqlash esa shu asarning muayyan sahifasidagi aniq parchani tadqiqot uchun alohida birlik sifatida belgilashdir. Dalil kartasida parcha o‘zining manba nomi, sahifasi va zarur konteksti bilan bog‘langan holda saqlanadi. Shu sababli tadqiqotchi bir necha kun yoki oy o‘tgach ham “bu fikrni qayerdan olgan edim?” degan muammoga qaytmaydi: saqlangan dalildan bevosita tegishli manba va sahifaga qaytish mumkin.

Bu funksiyaning ilmiy afzalligi, ayniqsa, katta hajmdagi klassik korpus bilan ishlaganda namoyon bo‘ladi. An’anaviy usulda tadqiqotchi har safar kitobni ochib, bobni topib, oldin ko‘rilgan sahifani yana qidirishi mumkin. MIDĀDda esa bir marta topilgan muhim parcha dalil sifatida saqlangach, u shaxsiy kabinetdagi loyiha kartotekasining bir qismiga aylanadi. Natijada qidiruvning takroriy texnik qismi qisqaradi, tadqiqotchining vaqti esa dalillarni qiyoslash, izohlash va xulosa chiqarishga yo‘naltiriladi.

Saqlangan manba va dalilga bibliografik metama’lumotlar ham birlashtiriladi. Platforma ushbu ma’lumotlardan foydalanib, dalil uchun manba va sahifani ko‘rsatuvchi havolani, manba uchun esa adabiyotlar ro‘yxatiga kiritiladigan bibliografik yozuvni avtomatik shakllantiradi. Bu imkoniyat

havolani qo'lda qayta terish, asar nomi yoki sahifani adashtirish ehtimolini kamaytiradi. Muhimi, avtomatik shakllangan havola ilmiy tekshiruvning o'rnini bosmaydi: tadqiqotchi iqtibos matni, sahifa va nashr ma'lumotlarini yakuniy matnga kiritishdan oldin tekshiradi.

Tadqiqot yakuniga yaqinlashganda kabinetdagi saqlangan dalillar, qaydlar va manba ma'lumotlari yozuv jarayoniga o'tkaziladi. Wordga chiqarish imkoniyati orqali tadqiqotchi loyiha davomida yig'ilgan materiallarni tashqi hujjatda qayta ishlashi mumkin; bunda dalilning manbaga bog'liqligi va bibliografik izi saqlanadi. Shu tariqa shaxsiy kabinet qidiruv natijalarini vaqtincha yig'adigan joy emas, balki "manba → dalil → qayd → qiyos → havola → bibliografiya → ilmiy matn" zanjirini birlashtiradigan tadqiqot muhiti vazifasini bajaradi.

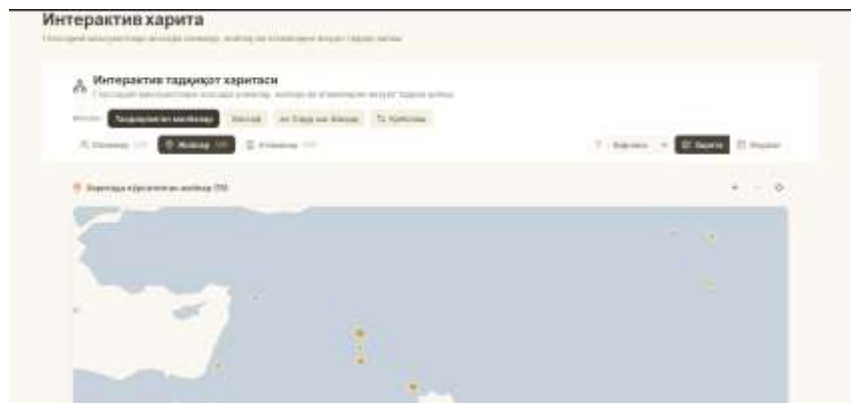
3. Interaktiv xarita: klassik vaqf manbalarida kelgan joy nomlarining zamonaviy aks etishi

Klassik fiqh faqat matnlar ketma-ketligidan iborat emas; u muayyan shaharlar, ilmiy markazlar, madrasalar, qozilik muhiti va olimlar tarmog'ida shakllangan. Raqamli gumanitar tadqiqotlarda geografik makon tarixiy jarayonni tushuntirishning mustaqil analitik qatlami sifatida qaraladi.

MIDĀD interaktiv xaritasida olimlar, joylar va atamalar manba ishoralari bilan geografik nuqtalarga bog'lanadi. Tadqiqotchi alohida manbani yoki bir nechta manbani tanlab, joy nomlari va ularning uchrash sahifalarini ko'rishi, muayyan markaz bilan bog'langan dalillarga qaytishi mumkin. Bu imkoniyat Movarounnahr hanafiy muhitini o'rganishda Buxoro, Samarqand va boshqa ilmiy markazlarni matndagi aniq ishoralar asosida yagona maydonda kuzatishga yordam beradi.

Interaktiv xaritaning ilmiy vazifasi "qayerda?" savoliga javob berish bilan cheklanmaydi. U joy nomlarining qaysi manbada, qaysi sahifada va qanday kontekstda uchraganini birlashtirib ko'rsatgani uchun shaharlararo ilmiy aloqalarni tekshirishga boshlang'ich dalil beradi. Biroq xaritada ikki

markazning birga ko‘rinishi tarixiy ta’sirning o‘zi emas. Bevosita ilmiy aloqa haqida xulosa qilish uchun biografik ma’lumot, ustoz-shogird munosabati, muallifning safarlari, asarlararo iqtibos yoki boshqa tarixiy dalillar ham tekshirilishi lozim.

4-rasm. MIDĀD interaktiv tadqiqot xaritasi: olimlar, joylar va atamalarni manba kesimida geografik ko‘rish.

3.1. Shaharlararo ilmiy aloqalarni manba ishoralari orqali tekshirish

Shaharlararo ilmiy aloqalarni o‘rganishda xarita qiyosiy ish maydoni vazifasini bajaradi. Tadqiqotchi, masalan, Buxoro va Samarqandga oid manba ishoralarini alohida ko‘rib, har bir shahar qaysi asarda, qaysi matn qatlamida va qanday kontekstda uchraganini qayd etadi. Keyin bu ma’lumot olimlarning biografiyasi, asarlararo nisbatlar va tarixiy xronologiya bilan solishtiriladi. Shunday yondashuv “qaysi shahar ko‘proq uchradi?” degan statistik savoldan “mazkur markazlarning fiqhiy bilim almashinuvidagi o‘rni qanday bo‘lgan?” degan manbashunoslik savoliga o‘tish imkonini beradi.

Masalan, Samarqand kartasida joy nomining turli yozuv shakllari, geografik ma’lumot va Sadr Shahid asaridagi aniq uchrash sahifasi ko‘rsatiladi. Bunday kartalar boshqa shaharlar bilan qiyoslanganda matnning geografik ufqi, muallif yoki muharrir izohlaridagi makon ishoralari va ilmiy markazlar haqidagi keyingi tadqiqot savollarini aniqlashtiradi. Bu yerda MIDĀD tarixiy aloqani avtomatik ravishda tasdiqlamaydi; u tekshirilishi kerak bo‘lgan manba ishoralarini bir joyga jamlaydi.

5-rasm. Samarqand obyekt kartasi: nom variantlari, geografik ma'lumot va Sadr Shahid manbasidagi aniq uchrash sahifasi.

4. Vaqf hukmlarining evolyutsiyasini raqamli muhitda o'rganish

Klassik fiqhiy hukm vaqt davomida har doim “o'zgargan” bo'lavermaydi. Ko'pincha u keyingi manbalarda sharhlanadi, yangi holatlarga tatbiq qilinadi, istisnolari aniqlashtiriladi yoki boshqa dalillash usuli bilan qayta ifodalanadi. Shu sababli “hukmlar evolyutsiyasi” tushunchasi oddiy eski–yangi qarama-qarshiligi emas, balki bir masalaning turli davr va manbalardagi huquqiy artikulyatsiyasini kuzatishdir.

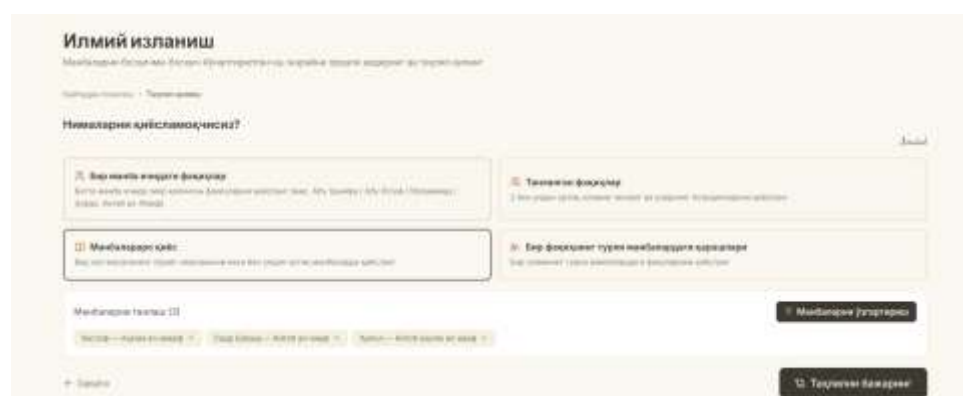
MIDĀDda hukmlar evolyutsiyasini o'rganish alohida avtomatik xulosa chiqarishdan iborat emas. Tadqiqotchi bir masala bo'yicha turli davrlarga mansub manbalarni tanlaydi, qidiruv va qiyosiy tahlil orqali dalillarni yig'adi, so'ng ularni muallif va davr, hukm shakli, shartlar, istisnolar, nisbat berilgan faqih va qo'llanish sohasi bo'yicha ketma-ket joylashtiradi. Shu asosda hukmning o'zgargani, sharhlangani, yangi holatga tatbiq qilingani yoki avvalgi qoida saqlanganini farqlash mumkin. Demak, platforma hukmlar tarixini tayyor shaklda bermaydi; u evolyutsiyani manbalar asosida qayta qurish uchun zarur dalillarni tartibga soladi.

Vaqfda istibdol, voqif sharti, mutavalli vakolati, g'allani taqsimlash yoki zurriy vaqf kabi masalalar bunday tahlil uchun qulay namunalardir. Masalan, istibdol bo'yicha Hilol ar-Ra'y, Xassof va Sadr Shahid kabi maxsus vaqf manbalaridagi matnlar davriy ketma-ketlikda qiyoslanadi; zarur hollarda keyingi hanafiy kompendiumlar (**kompendium** (lot. *compendium*) –

muayyan soha yoki mavzu bo'yicha **asosiy bilimlar, tushunchalar, qoidalar va ma'lumotlarni ixcham, tizimli tarzda jamlagan qo'llanma yoki to'plam**) bilan tekshiriladi. Natijada hukmning asosiy o'zagi bilan keyinchalik qo'shilgan shart, istisno va amaliy holatlarni bir-biridan ajratish mumkin.

5. Qiyosiy tahlil modullari

MIDĀDning qiyosiy tahlil qatlami tadqiqot savoliga qarab turli qiyos birliklarini tanlash imkonini beradi. Fiqhiy tahlilda bitta manba ichidagi faqihlar, tanlangan faqihlar, bir masalaning bir necha manbadagi bayoni yoki bir faqihning turli manbalardagi qarashlari qiyoslanadi. Platformaning kengroq qiyosiy ish oqimida klassik manbani zamonaviy qonun va ilmiy maqola bilan solishtirish yo'nalishlari ham alohida qo'llanadi. Har uch holatda qiyos matnlarni shunchaki yonma-yon qo'yishdan emas, umumiy tahlil mezonlarini oldindan belgilashdan boshlanadi.

6-rasm. “Ilmiy izlanish” modulida qiyos turini va manbalarni tanlash: istibdol mavzusi misolida manbalararo qiyosga tayyorgarlik.

5.1. Fiqhiy manbalararo qiyos

Fiqhiy manbalararo qiyos bir xil vaqf masalasini ikki yoki undan ortiq klassik manba doirasida tekshirishga xizmat qiladi. Masalan, istibdol mavzusida Xassof, Sadr Shahid va Hilol ar-Ra'y asarlari tanlanganda tizim mos dalil matnlarini topib, ularda zikr qilingan faqihlar kesimida guruhlaydi. Ekranda ko'rsatilayotgan birlik darhol “faqihning yakuniy hukmi” deb qabul qilinmaydi; avvalo u faqih bilan bog'liq dalil matni sifatida o'qiladi. Hukm

yoki pozitsiya matn va kontekst yetarli bo‘lgandagina tadqiqotchi tomonidan shakllantiriladi.

Har bir natija manba va sahifa bilan bog‘langan bo‘lishi qiyosning tekshiriluvchanligini ta’minlaydi. Natijada tadqiqotchi qisqa xulosa bilan cheklanmasdan, arabcha asl parchani ochib kontekstni tekshirishi, so‘ng ta’rif, hukm, shart, istisno va faqih nisbatlarini umumiy mezonlarda qayd etishi mumkin. Ayniqsa qiyos, istihson yoki istibdol kabi tushunchalarda bitta jumladan umumiy hukm chiqarish o‘rniga dalil qatlamini to‘liq ko‘rish zarur.

7-rasm. Fiqhiy manbalararo qiyos natijasi: istibdol bo‘yicha topilgan dalil matnlarini faqihlar va aniq manba-sahifa kesimida ko‘rish.

5.2. Manba–qonun qiyosi

Manba–qonun qiyosi klassik fiqhiy qoida bilan zamonaviy normativ tartibning funksional nisbatini o‘rganishga xizmat qiladi. Bu yo‘nalishda klassik manbadan topilgan dalil va zamonaviy qonun yoki nizomdagi tegishli norma bir tadqiqot savoli doirasida ko‘riladi. Qiyos “bir xil hukm bormi?” degan savol bilan cheklanmaydi; boshqaruv subyekt, vakolat, nazorat, mulk rejimi, ro‘yxatga olish va tartib-taomil kabi mezonlar alohida ajratiladi. Shu tariqa o‘xshashlik, tafovut va institutsional o‘zgarishlar aniqroq ko‘rinadi.

Masalan, klassik matndagi mutavalli vakolati zamonaviy qonundagi boshqaruvchi tashkilot yoki vakolatli organga avtomatik tenglashtirilmaydi. Avval ularning vazifasi, vakolati, nazorat shakli va javobgarligi qiyoslanadi; shundan keyingina funksional yaqinlik yoki farq haqida xulosa chiqariladi.

Bunday usul klassik huquqiy kategoriya bilan zamonaviy institutni bir-biriga sun'iy moslashtirish xavfini kamaytiradi.

5.3. Manba–maqola qiyosi

Manba–maqola qiyosi zamonaviy ilmiy adabiyotdagi da'vo, iqtibos yoki talqinni klassik manba bilan tekshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotchi avval maqoladagi aniq da'voni ajratadi, so'ng u tayanayotgan klassik manba va sahifani topadi hamda asl parcha bilan talqinning mosligini baholaydi. Bu usul ayniqsa bir faqihga nisbat berilgan hukmlar, qisqartirilgan iqtiboslar va ikkilamchi adabiyot orqali takrorlangan umumlashtirishlarni tekshirishda muhimdir.

Bunday tekshiruv natijasi “to'g'ri” yoki “noto'g'ri” degan keskin hukm bilan cheklanmaydi. Talqin to'liq mos kelishi, qisman mos bo'lishi, qo'shimcha kontekst talab qilishi yoki boshqa nashr bilan tekshirilishi zarur bo'lishi mumkin. Muhimi, baho maqolaning mavqeiga emas, klassik matnning aniq parchasi va uning kontekstiga tayansin.

6. Ta'lim jarayonidagi ahamiyati: tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish

MIDĀDdan ta'lim jarayonida foydalanishning asosiy natijasi ma'lumot topish tezligining oshishi emas, balki tadqiqot harakatlarining ko'rinadigan va tekshiriladigan bo'lishidir. Talaba akademik qidiruvda qaysi termin yoki manbani tanlaganini, qaysi manbalarni o'z loyihasiga biriktirganini, qaysi parchalarni dalil sifatida saqlaganini va yakuniy xulosani qaysi sahifali dalillarga tayangan holda chiqarganini ko'rsata oladi. Shaxsiy kabinet bu jarayonni uzluksiz qiladi: bir marta tanlangan manbalar va saqlangan dalillar keyingi mashg'ulot yoki tadqiqot sessiyasida yana ishlatiladi, avtomatik havola va bibliografik yozuvlar esa ilmiy rasmiylashtirish ko'nikmasini mustahkamlaydi.

Bakalavriatda platforma birlamchi manbani tanish, terminni kontekstda o'qish, dalilni sahifa bilan saqlash va to'g'ri havola berishga yordam beradi.

Magistraturada manbalarni loyiha bo'yicha yig'ish, dalillar kartotekasini shakllantirish, manbalararo qiyos, makoniy aloqalar va hukmlar evolyutsiyasini o'rganish orqali analitik kompetensiyalar rivojlanadi. Doktorantura bosqichida esa uzoq muddatli korpus bilan ishlash, yuzlab dalillarni izchil saqlash, ularni qayta topish, avtomatik bibliografik ma'lumotlardan foydalanish va klassik manbalarni qonunchilik hamda zamonaviy ilmiy adabiyot bilan qiyoslash uchun yagona ish muhiti yaratiladi.

Interaktiv xarita va shaharlararo aloqalar moduli tarixiy-makoniy fikrlashni; hukmlar evolyutsiyasi xronologik va huquqiy tafakkurni; manba–qonun qiyosi zamonaviy huquqiy transformatsiyani; manba–maqola qiyosi esa ikkilamchi adabiyotga tanqidiy munosabatni rivojlantiradi. Shu tariqa raqamli vosita klassik fiqhiy ta'limni yengillashtirish bilan cheklanmay, uning metodik talablarini ko'rinadigan qiladi.

7. Ilmiy yangilik va amaliy ahamiyat

Mazkur yondashuvning birinchi ilmiy yangiligi – vaqfga oid klassik manbani o'zaro bog'langan dalillar tizimi sifatida ko'rishdir. Ikkinchi jihat – matn tahliliga makon va tarixiy qatlamlarni qo'shishdir. Uchinchi jihat – qiyosni manba–manba, manba–qonun va manba–maqola yo'nalishlarida metodik mezonlar asosida tashkil etishdir. To'rtinchi jihat – tadqiqot jarayonining o'zini raqamli ilmiy obyektga aylantirish: manbani loyihaga saqlash, parchani dalil sifatida kartotekaga biriktirish, manba-sahifa izini yo'qotmaslik, keyingi sessiyada ayni materiallardan davom etish va saqlangan metama'lumotlar asosida havola hamda bibliografiyani shakllantirishdir. Amaliy jihatdan ushbu model vaqf tadqiqotlari, hanafiy fiqhi, islom huquqi tarixi, manbashunoslik va raqamli gumanitar fanlar bo'yicha seminar, kurs ishi, magistrlik va doktorlik tadqiqotlarida qo'llanishi mumkin.

Xulosa

Vaqfga oid klassik islom huquqi manbalarini raqamli muhitda o'rganishning asosiy maqsadi kitoblarni elektron shaklga ko'chirish emas,

balki ilmiy tadqiqotning manba bilan bog‘liq murakkab jarayonini tizimlashtirishdir. MIDĀDda akademik qidiruv, glossariy, interaktiv xarita va qiyosiy tahlil bilan bir qatorda tadqiqotchining shaxsiy kabineti ham markaziy o‘rin tutadi. Manbani loyiha tarkibiga saqlash va aniq parchani dalil sifatida kartotekaga biriktirish tadqiqotchiga bir xil materialni qayta-qayta izlash zaruratini kamaytiradi; dalilning manba va sahifa bilan bog‘lanishi esa keyingi tekshiruvni osonlashtiradi. Avtomatik havola va bibliografik yozuvlar ushbu zanjirni yozuv bosqichigacha davom ettiradi.

Maqolada taklif qilingan amaliy algoritmi shuni ko‘rsatadiki, MIDĀDdan samarali foydalanish uchun tadqiqot savolini aniq qo‘yish, korpusni tanlash, manbalarni loyiha doirasida saqlash, terminlar kartasini tuzish, muhim parchalarni dalil sifatida biriktirish, ularni manbalararo va zamonaviy materiallar bilan qiyoslash, makon hamda tarixiy bog‘lanishlarni tekshirish va har bir xulosani sahifali dalilga bog‘lash zarur. Tadqiqotning yakuniy mahsuli faqat xulosa emas; u manbaga qaytish imkonini saqlagan dalillar kartotekasi, tekshirilgan havolalar, shakllantirilgan bibliografiya va keyingi tadqiqotlarda qayta foydalanish mumkin bo‘lgan loyiha tarixidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xassof, Abu Bakr Aḥmad ibn Amr Shayboniy. (1999). Ahkom al-avqof. Tahrir: Muḥammad AbdusSalom Shohin. 1-nashr. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya.
2. Sadr Shahid, Ḥusomuddin Umar ibn AbdulAziz ibn Umar ibn Moza Buxoriy. (2014). Kitob al-vaqf. Tahqiq: Abdulloh Nazir Aḥmad Mazziy. Makka al-Mukarrama / Bayrut: al-Maktaba al-Makkiyya; Muassasat al-Rayyon.
3. Hilol al-Ra’y, Hilol ibn Yahyo ibn Muslim Basriy. (1355 h./1936). Kitob Ahkom al-vaqf. Haydarobod ad-Dakkan: Matbaat Majlis Doirat al-Ma’orif al-Usmoniyya.

ilmiy –amaliy anjuman

4. Kosoniy, Allouddin Abu Bakr ibn Mas‘ud. (2003). Badoi‘ as-sanoi‘ fi tarib al-sharoi‘. 2-nashr, 10 jild. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya.
6. MIDĀD platformasi. (2026). Muallifning raqamli akademik tadqiqot platformasi: interfeys va ishchi materiallar.